

Streszczenie

Proces archiwalny i problemy opracowania akt Urzędów Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa w województwie szczecińskim w latach 1945-1990.

Przedmiotem rozprawy doktorskiej jest proces archiwalny i problemy opracowania akt Urzędów Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa funkcjonujących na terenie województwa szczecińskiego w latach 1945 – 1990. Do Urzędów Bezpieczeństwa należy zaliczyć Wojewódzki Urząd Bezpieczeństwa Publicznego w Szczecinie i Powiatowe Urzędy Bezpieczeństwa Publicznego funkcjonujące w latach 1945-1954, a także Miejski Urząd Bezpieczeństwa Publicznego działający w Szczecinie w okresie 1945-1946. Następnie urzędy te zostały od grudnia 1954 r., a formalnie od marca 1955 r. zastąpione przez Wojewódzki Urząd ds. Bezpieczeństwa Publicznego w Szczecinie wraz z Powiatowymi Urzędami i Delegaturami ds. Bezpieczeństwa Publicznego. Działalność drugiej grupy aktotwórców zakończyła się wraz z końcem 1956 r. Wówczas w wyniku reformy uległy one przekształceniu w Służbę Bezpieczeństwa i formalnie zostały podporządkowane Ministerstwu Spraw Wewnętrznych. Od tego momentu przedmiotowe urzędy funkcjonowały pod nazwą Służba Bezpieczeństwa i używając tej nazwy każdorazowo należy mieć na myśli pion ds. Służby Bezpieczeństwa KWMO/WUSW w Szczecinie oraz pion SB Powiatowych Komend Milicji Obywatelskiej funkcjonujące w latach 1956-1975. Od marca 1983 r. formalnie pion SB pojawił się w Komendach Miejskich MO w Świnoujściu i Stargardzie oraz Komisariatach MO w Goleniowie, Gryficach, Gryfnie, Kamieniu Pomorskim, Policach i Pyrzycach. Kilka miesięcy później struktury te funkcjonowały już w ramach Rejonowych Urzędów Spraw Wewnętrznych będących terenowymi odpowiednikami Wojewódzkiego Urzędu Spraw Wewnętrznych w Szczecinie.

Procesem archiwalnym była działalność ww. urzędów, która doprowadziła do powstania zespołu archiwalnego. W ramach tego terminu mieści się zarówno zagadnienie kancelarii, procesu aktotwórczego jak i archiwizacji akt.

Przez kancelarię należy rozumieć wszystkie komórki organizacyjne aktotwórców, które były odpowiedzialne za zapewnienie prawidłowego obiegu dokumentów w urzędach. Do ich zadań należało przyjmowanie, rejestracja i rozdzielanie pism wpływających, przygotowanie, rejestracja i wysyłanie pism wychodzących oraz przechowywanie akt spraw

zakończonych do czasu ich przekazania do archiwum. Rolę kancelarii sprawowały zarówno kancelarie główne w urzędach szczebla wojewódzkiego jak i kancelarie poszczególnych Wydziałów i Sekcji. W przypadku jednostek terenowych mieliśmy do czynienia z jedną kancelarią urzędu, bądź pionu ds. bezpieczeństwa.

Częścią tematu jest także proces aktotwórczy rozumiany jako działalność urzędów w aspekcie wytwarzania dokumentów, która doprowadziła do powstania zespołu akt. Przez zespół archiwalny należy rozumieć również całość materiałów archiwalnych wytworzonych i zgromadzonych przez wszystkich wyżej wymienionych aktotwórców. Natomiast proces archiwizacji polega na selekcji dokumentów poprzez ocenę ich wartości, a następnie ich opracowanie.

Elementem pracy jest także omówienie problemów opracowania akt. Przez opracowanie należy rozumieć zabezpieczenie ich całości, nadanie im trwałego porządku i udostępnienie użytkownikom. Wśród problemów poruszono między innymi zagadnienie zespołowości, sukcesji akt, zachowania zasobu i jego zabezpieczenia.

Zakres chronologiczny obejmuje lata 1945-1990. Przedział czasowy rozpoczął się od momentu utworzenia terenowych struktur Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego, w tym Urzędu Bezpieczeństwa w Szczecinie. W związku z niepewną przynależnością państwową miasta Szczecina w 1945 r. struktury Wojewódzkiego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego przeniesione zostały do Koszalina gdzie funkcjonowały do końca 1945 r. Cezurę końcową stanowi formalne rozwiązanie WUSW w Szczecinie wraz z jednostkami terenowymi. W związku z powyższym ramy chronologiczne pracy zamykają się w okresie od 1945 r. do 1990 r.

Zakres terytorialny pracy pokrywa się ściśle z granicami jednostek administracji państwowej działających na terenie Pomorza Zachodniego, dlatego należy mieć tu na uwadze istnienie w początkowym okresie Okręgu Pomorze Zachodnie oraz wziąć pod uwagę dwie reformy administracyjne. Pierwszą z 1950 r. kiedy to kosztem części województwa szczecińskiego powstało województwo koszalińskie i drugą z 1975 r., która spowodowała jedynie niewielkie uszczuplenie terytorialne województwa szczecińskiego. W zasadzie były to tereny byłych powiatów myśliborskiego i choszczeńskiego oraz dwóch gmin byłego powiatu chojeńskiego.

Do celów badawczych pracy należało:

- Odtworzenie systemu kancelaryjnego urzędów oraz obiegu dokumentacji zarówno jawnej jak i tej oznaczonej klauzulą niejawności.
- Rekonstrukcja procesu aktotwórczego i kształtowania się narastającego zespołu.

- Analiza procesu archiwizacji i znakowania akt.
- Opisanie pomocy kancelaryjnych i archiwalnych aktotwórców.
- Wskazanie na zawartość treściową akt.
- Wskazanie na proces brakowania dokumentów, stopień zachowania zespołu oraz jego zabezpieczenie.
- Przedstawienie propozycji uporządkowania akt.
- Odtworzenie struktury, zadań i kompetencji poszczególnych komórek organizacyjnych aktotwórców.
- Ukazanie historii zespołu archiwalnego.

Praca została podzielona na trzy rozdziały. Pierwsze dwa pełnią rolę pomocniczą i wprowadzają czytelnika w zagadnienie procesu archiwotwórczego oraz charakterystyki zawartości treściowej akt Urzędów i Służby Bezpieczeństwa.

Punktem wyjścia stały się podjęte prace nad rozpoznaniem aktotwórców. Dokonano tego prezentując w rozdziale I dzieje kolejno następujących po sobie aktotwórców. W ramach rozdziału odtworzono struktury organizacyjne urzędów, ich przekształcenia i reorganizacje. Opisano również zakres zadań i kompetencji poszczególnych komórek organizacyjnych, a także występujące w tym zakresie zmiany co niejednokrotnie wiązało się z reorganizacjami struktury. Rozdział I został podzielony na trzy chronologicznie następujące po sobie podrozdziały. Pierwszy z nich poświęcony został Wojewódzkiemu Urzędowi Bezpieczeństwa Publicznego i Powiatowym Urzędom Bezpieczeństwa Publicznego województwa szczecińskiego funkcjonującym w okresie 1945-1954. Podrozdział II obejmujący lata 1955-1956 był czasem funkcjonowania Wojewódzkiego Urzędu ds. Bezpieczeństwa Publicznego, któremu podporządkowane były Powiatowe Urzędy i Delegatury ds. Bezpieczeństwa Publicznego. Ostatni podrozdział omawianego rozdziału odnosi się do Służby Bezpieczeństwa KWMO/WUSW, a także terenowych jednostek jej podlegających.

Rozdział II poświęcony został ukazaniu dziejów zespołu archiwalnego wytworzonego przez przedmiotowych aktotwórców. W części tej zawarto informacje o tym co działo się z aktami na przestrzeni 45 lat funkcjonowania kolejnych urzędów, a także co działo się z nim w okresie późniejszym. Rozdział podzielono na cztery podrozdziały. W podrozdziale I przedstawiono zagadnienie utworzenia i funkcjonowania archiwum Urzędów i Służby Bezpieczeństwa w województwie szczecińskim. Podrozdział II zawiera historię gromadzenia, przechowywania i opracowywania materiałów archiwalnych najpierw w ramach Oddziału IPN w Poznaniu, a następnie w Szczecinie. Podrozdział III poświęcony został w całości kwestii zachowania zespołu archiwalnego. W jego ramach odnaleźć można informację

o stanie zachowania akt. Przedstawienie jej wymagało dokonania obliczeń ilości poszczególnych rodzajów dokumentów przechowywanych w archiwum SB. Następnie przeanalizowania protokołów brakowania i zestawienia tej wiedzy ze stanem akt przechowywanych w archiwum IPN w Szczecinie. W ostatnim podrozdziale poruszono kwestię zabezpieczenia zespołu początkowo w ramach wykonywanego jeszcze w SB mikrofilmowania akt oraz obecnie w archiwum IPN w obliczu prowadzonej digitalizacji.

Rozdział III zawiera najistotniejsze aspekty pracy. Podzielono go na siedem podrozdziałów dotyczących kolejno: kancelarii i obiegu dokumentacji jawnej, kancelarii i obiegu dokumentacji niejawnej, procesu aktotwórczego, procesu archiwotwórczego, pomocy kancelaryjno-archiwalnych, charakterystyki zawartości treściowej akt oraz propozycji ich uporządkowania.

W toku badań ustalono, że kancelaria aktotwórców funkcjonowała w oparciu o instrukcje kancelaryjne. Do roku 1975 kancelarie komórek pionu bezpieczeństwa i pionu milicyjnego działały w oparciu o odrębne przepisy i dopiero instrukcja z 1975 r. ujednoliciła pracę kancelaryjną dla całej KWMO oraz podległych jej jednostek terenowych. Kancelaria urzędów prowadzona była w systemie dziennikowym. System rejestracji pism był sformalizowany i piętrowy. W kancelarii głównej urzędów szczebla wojewódzkiego funkcjonowały dzienniki podawcze, a w Wydziałach i Samodzielnych Sekcjach bądź Inspektoratach dzienniki korespondencyjne. Szczególną uwagę poświęcono opisaniu czynności kancelaryjnych takich jak przyjmowanie i ekspediowanie przesyłek, rejestrowanie i ich dostarczanie, kompletowanie i przechowywanie akt spraw ostatecznie zrealizowanych do czasu ich przekazania do archiwum. System rejestracji pism był wspomagany przez tworzone ówczesnie pomoce ewidencyjne do dzienników korespondencyjnych. Obowiązek ich prowadzenia spoczywał na sekretariatach poszczególnych komórek organizacyjnych. Były to różnego rodzaju skorowidze, czy indeksy pozwalające na łatwe i szybkie odnalezienie w dzienniku adnotacji dotyczących poszczególnego pisma.

Wartym podkreślenia w tym miejscu jest fakt, że instrukcje kancelaryjne ustalały jedynie zasady postępowania z dokumentacją jawną, natomiast zasady postępowania z dokumentami, które stanowiły tajemnicę państwową i służbową regulowały odrębne przepisy. Kwestia postępowania z dokumentami niejawnymi w Urzędach Bezpieczeństwa i Służbie Bezpieczeństwa, które w zasadzie były podstawą ich funkcjonowania jest drugim punktem omawianego rozdziału pracy.

W podrozdziale dotyczącym procesu aktotwórczego przedstawione zostały poszczególne kategorie dokumentacji oraz sposoby powstawania dokumentów i ich formowania w poszyty.

Archiwizacja akt i ich systematyzowanie, prowadzące do powstania struktury archiwum, a także zmiany tej struktury są przedmiotem podrozdziału IV. Podjęto w nim między innymi kwestię tworzenia grup rzeczowych i archiwizowania dokumentacji w oparciu o plan akt, który ewoluując kształtował narastający na przestrzeni lat zespół.

Dokumentowanie pracy operacyjnej wymagało istnienia rozbudowanego systemu ewidencji. Funkcjonował on poprzez tworzenie i wykorzystywanie kartotek oraz innych pomocy kancelaryjno-archiwalnych takich jak dzienniki korespondencyjne, rejestracyjne, koordynacyjne, inwentarze archiwalne, spisy zdawczo-odbiorcze, protokoły brakowania. Celem ich systematycznego prowadzenia była możliwość uzyskania informacji o konkretnej osobie, sygnaturze akt lub szybkie odnalezienie danego pisma. Zagadnienie to zostało opisane w podrozdziale V.

Kolejnym elementem rozdziału III jest charakterystyka zawartości treściowej akt, przechowywanych obecnie w archiwum IPN w Szczecinie. Dzięki niej odbiorca uzyskuje syntetyczną informację o rodzajach dokumentacji, ich wadze oraz wartości naukowej.

Ostatnim punktem rozdziału III jest próba przedstawienia propozycji uporządkowania przedmiotowych akt. Spowodowane jest to faktem, że nie doczekały się one do chwili obecnej merytorycznego opracowania, a ich umiejscowienie w archiwum IPN w Szczecinie nadal wskazują spisy zdawczo-odbiorcze.

Pracę wzbogacają aneksy zawierające krótkie biogramy kadry kierowniczej WUBP, WUds.BP, KWMO i WUSW w Szczecinie oraz osób pracujących w pionie archiwalnym aktotwórców. Ponadto umieszczono w nich skany obwolut wybranych teczek, a także wybrane fotografie, w tym magazynu archiwalnego aktotwórcy.

Prowadzone badania nad działalnością Urzędów i Służby Bezpieczeństwa zaowocowały szeregiem cennych publikacji przybliżających struktury, zadania, kompetencje oraz pokazujących działalność Urzędów Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa zarówno szczebla centralnego, wojewódzkiego jak i terenowego. Wśród długiego szeregu osób prowadzących badania w tym zakresie możemy wskazać m.in. Henryka Dominiczaka, Pawła Piotrowskiego, Filipa Musiała, Krzysztofa Szwagrzyka, Rafała Leśkiewicza, Wojciecha Frazika, Adriana Jusupovicia, Patryka Pleskota, Łucję Marek, Jacka Wygodę, Dariusza Stołę. Przy rekonstrukcji struktur jednostek bezpieczeństwa niezbędne jest również sięgnięcie

do opracowań poświęconych Milicji Obywatelskiej. Nieocenioną pomocą w tym zakresie są publikacje Piotra Majera.

W procesie odtwarzania dziejów zespołu archiwalnego pomocne okazują się opracowania m.in. Piotra Milczanowskiego i Pawła Perzyny, w których opisali strukturę wewnętrzną archiwów pionu bezpieczeństwa, w tym Biura „C” MSW oraz kształtowanie i przemieszczanie zasobu archiwalnego. Gromadzeniu akt jednostek bezpieczeństwa państwa w archiwach IPN poświęcone jest opracowanie Janusza Kuligowskiego. Kształtowaniu się zasobu w skali lokalnej poświęcony jest artykuł Rafała Leśkiewicza. Autor porusza w nim sprawę gromadzenia przez poznański Oddział IPN dokumentacji archiwalnej oraz przekazania na początku 2006 r. części zasobu do nowopowstałego wówczas Oddziału IPN w Szczecinie.

Prowadzenie przedmiotowych badań nie byłoby możliwe bez wcześniejszego zapoznania się z powstałymi już publikacjami o charakterze metodologicznym, w szczególności odnoszących się do spraw kancelaryjno-archiwalnych, które miały fundamentalne znaczenie dla prowadzenia przedmiotowych badań. Wśród nich wymienić należy prace Zofii Krupskiej, gdzie autorka poruszyła zagadnienie funkcjonowania kancelarii, rzeczowych wykazów akt, zasad klasyfikowania i porządkowania akt oraz funkcjonowania archiwów w Ministerstwie Bezpieczeństwa Publicznego, Komitecie ds. Bezpieczeństwa Publicznego oraz Ministerstwie Spraw Wewnętrznych. Zagadnienie wykazów akt oraz procesu ich brakowania rozwija w swoich publikacjach Stanisław Koller. Monika Komaniecka oraz Ewa Zając przedstawiły zagadnienie rejestracji spraw, funkcjonowania pomocy ewidencyjnych, w tym kartotek, dzienników archiwalnych, dzienników rejestracyjnych i koordynacyjnych. Opracowania te przybliżają zasady funkcjonowania ewidencji operacyjnej w Urzędach i Służbie Bezpieczeństwa. Monika Komaniecka jest także autorką kilku innych cennych metodologicznych opracowań. Warto również zwrócić uwagę na artykuł Rafała Środy, który podjął się opisanie dzienników archiwalnych starego typu. Zagadnienie to jest niezwykle istotne z uwagi na fakt, iż większość tych pomocy ewidencyjnych została w Szczecinie w latach siedemdziesiątych zastąpiona nowymi inwentarzami.

W trakcie prowadzonych badań autor korzystał z materiałów archiwalnych oraz dostępnych publikacji. Podstawowym miejscem, w którym znajdują się materiały archiwalne, niezbędne do opisywanych badań jest archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Szczecinie. Najcenniejszą grupą materiałów w nim przechowywanych są akta administracyjne. W ich ramach wykorzystano zarządzenia i rozkazy organizacyjne

oraz etatowe. Skorzystano ze sprawozdań okresowych, planów pracy, instrukcji i wytycznych. Na podstawie tych dokumentów wyodrębniono aktotwórców i odtworzono strukturę organizacyjną w poszczególnych okresach funkcjonowania urzędów od 1945 do 1990 r. Archiwalia te przyczyniły się do rozpoznania zadań, kompetencji i zasięgu oddziaływania zarówno całych urzędów jak i ich poszczególnych komórek organizacyjnych. Materiały administracyjne w szczególności byłego Wydziału „C” KWMO/WUSW, a także akta normatywne oraz znajdujące się w archiwum IPN w Szczecinie pomoce kancelaryjne i archiwalne byłych Urzędów Bezpieczeństwa oraz Służby Bezpieczeństwa okazały się nieocenioną pomocą na etapie odtwarzania zasad funkcjonowania kancelarii, archiwum czy też ustalania przebiegu procesu aktotwórczego.

W trakcie kwerendy skorzystano również z materiałów operacyjnych, śledczych, mobilizacyjno-obronnych oraz paszportowych. Celem zapoznania się z nimi była chęć rozpoznania przynależności zespołowej akt, a także sprawdzenie czy w urzędach funkcjonujących na terenie województwa szczecińskiego ściśle stosowano przepisy resortu w zakresie prowadzenia spraw oraz ich archiwizowania, czy też dochodziło w tym zakresie do odstępstw. Materiały te wykorzystano również na etapie dokonywania charakterystyki zawartości treściowej akt. Kolejną grupą materiałów są akta osobowe pracowników resortu, dzięki którym można odtworzyć stan kadry kierowniczej poszczególnych urzędów. Akta osobowe posłużyły również do charakterystyki zawartości treściowej w zakresie tej grupy akt.

Drugim miejscem, w którym odnaleziono niezbędne źródła jest archiwum IPN w Warszawie. Skupia ono w sobie akta między innymi byłej Komendy Głównej Milicji Obywatelskiej, Komitetu do spraw Bezpieczeństwa Publicznego, Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, a także Wojsk Ochrony Pogranicza. Wiodącymi materiałami wykorzystanymi w pracy są także akta administracyjne, które uzupełniają się ze „szczecińskimi” odnośnie struktury organizacyjnej urzędów, ale również normatywów określających funkcjonowanie kancelarii czy archiwum resortu. Uwagę warto zwrócić także na akta byłych Wojsk Ochrony Pogranicza, które do roku 1990 były stanowiły część zespołu szczecińskiego aktotwórcy, a następnie zostały przejęte przez powstałą Straż Graniczną. Chodzi tu głównie o akta operacyjne, w tym między innymi Wydziału Kontroli Ruchu Granicznego KWMO, które Straż Graniczna przekazała do zasobu IPN w Warszawie. Następną ważną grupą akt są materiały byłej KGMO z lat 1945-1954, w tym dotyczące Urzędów Bezpieczeństwa na terenie byłego województwa szczecińskiego.

W trakcie badań autor przeprowadził także kwerendę w Archiwum Komendy Wojewódzkiej Policji w Szczecinie. W jej trakcie przejrano dokumenty administracyjne określające strukturę organizacyjną i obsadę kadrową urzędów. Były to głównie stany etatowe oraz zarządzenia i rozkazy organizacyjne urzędów.

Niewielką część akt przechowywaną w archiwum szczecińskiej Służby Bezpieczeństwa odnaleźć dziś możemy w Archiwum Państwowym w Szczecinie. Chodzi tu o dokumentację repatriacyjną przechowywaną przed 1990 r. w archiwum KWMO/WUSW w Szczecinie, która następnie w 1990 r. na podstawie umowy została przekazana do Archiwum Państwowego w Szczecinie.

Do dnia dzisiejszego nie powstała szczegółowa monografia poświęcona Urzędowi Bezpieczeństwa i Służbie Bezpieczeństwa funkcjonującym na terenie byłego województwa szczecińskiego. Potrzeba uzupełnienia wspomnianego braku w literaturze przedmiotu stała się nader silna i konieczna, zwłaszcza jeżeli zestawimy ją z brakiem publikacji poświęconych funkcjonowaniu Urzędów Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa w województwie szczecińskim jako aktotwórców. Dlatego głównym celem stało się przygotowanie pracy o charakterze metodologicznym pokazującej funkcjonowanie od wnętrza wspomnianych instytucji, określającej system kancelaryjny, obieg dokumentów, sposób powstawania dokumentów, ich grupowania, systematyzowania, archiwizowania i w końcu brakowania. Podjęcie tych tematów stało się tym bardziej konieczne i celowe z uwagi na fakt, iż przedmiotowa dokumentacja archiwalna jest coraz częściej wykorzystywana w badaniach naukowych. Przeprowadzenie analizy funkcjonowania Urzędów Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa jako aktotwórców, w tym opisanie rodzajów wytwarzanej dokumentacji i ich zawartości treściowej powinno być pomocne dla osób prowadzących badania naukowe w oparciu o zarchiwizowane akta. Pozwoli to na zrozumienie czym są opisywane dokumenty, jak powstały, w jaki sposób „zajęły” swoje konkretne miejsce w strukturze zespołu archiwalnego i jaką niosą wartość naukową.